

ΕΠΤΑ ΧΡΟΝΙΑ (1990-1996) ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΣΤΗ ΔΙΠΛΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΑΓΧΙΑΛΟΥ-ΣΙΝΔΟΥ. Ο ΑΡΧΑΙΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ

Κοντά στη σημερινή Σίνδο και πιο συγκεκριμένα στην περιοχή της Βιομηχανικής Ζώνης της, υπάρχει ένα αρχαίο πόλισμα, σε θέση γνωστή στους αρχαιολόγους και ιστορικούς ως "διπλή τράπεζα" της Αγχιάλου, το οποίο απέχει 23 περίπου χιλιόμετρα δυτικά της Θεσσαλονίκης. Στις αρχές του αιώνα μας, σύμφωνα με τον Rey, οι διαστάσεις της "διπλής τράπεζας" που δεσπόζει στην περιοχή ήταν: 20μ. το ψηλότερο σημείο της και 300μ. η μεγαλύτερη διάμετρός της¹. Η περιοχή έγινε ευρύτερα γνωστή στους αρχαιολογικούς κύκλους και όχι μόνον στις αρχές της δεκαετίας του '80, όταν η Αικ.Δεσπίνη ανέσκαψε εδώ ένα σημαντικό νεκροταφείο της αρχαϊκής και κλασικής εποχής με πλούσια και ενδιαφέροντα ευρήματα, που σήμερα φυλάγονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης².

Ερευνήθηκαν ορισμένα σημεία του αρχαίου οικισμού τόσο στην πάνω όσο και στην κάτω τράπεζα³. Στο σημείο Α της πάνω τράπεζας ανοίξαμε, ήδη από την πρώτη χρονιά της παρουσίας μας στη Σίνδο, ένα σκάμα

¹L.Rey, BCH 41-43 (1917-1919) 74 κε, εικ. 58-60, πίν. IX. Βλ. και Ch.Picard, BSA 23 (1918-1919) 4.

²Για μια βιβλιογραφία σχετική με τις αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή βλ. Μ.Τιβέριος, Εγνατία 3 (1991-1992) 210 σημ. 4 και Παρνασσός 35 (1993) 553-554 σημ. 1. Βλ. ακόμη Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 5 (1991) 235 κε, ΑΕΜΘ 6 (1992) 357 κε, ΑΕΜΘ 7 (1993) (τυπώνεται).

³Στα επτά χρόνια των ανασκαφικών μας εργασιών βασικοί υπεύθυνοι της ανασκαφής ήταν οι Ε.Μυλωνίδου, Αικ.Χρυσανθάκη και Κλ.Καθάριου. Κατά το 1995 την ανασκαφή διεξήγαγαν οι Κλ.Καθάριου, Κλ.Λαχανίδου και M.Oettli. Οι δύο τελευταίοι, με τη βοήθεια και του Κ.Καϊταρίδη, διεξήγαγαν την ανασκαφή και κατά το 1996. Για όλα τα ονόματα των προπτυχιακών και μεταπτυχιακών φοιτητών που πήραν μέρος στις ανασκαφές ως το 1993, βλ. Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 4 (1990) 316 σημ. 3, ΑΕΜΘ 5(1991) 235 σημ. 2, ΑΕΜΘ 6 (1992) 357 σημ. 1, ΑΕΜΘ 7 (1993) (τυπώνεται).

διαστάσεων $2 \times 4\mu$.⁴ Την ανασκαφική έρευνα εδώ την περατώσαμε κατά την περσινή ανασκαφική περίοδο έχοντας φτάσει σ' ένα βάθος γύρω στα 16μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Στην τομή αυτή είχαμε την τύχη να συναντήσουμε, ως επί το πλείστον, αδιατάραχτα στρώματα. Ετσι δεν είναι υπερβολικό να πούμε ότι η μελέτη των ανασκαφικών δεδομένων της τομής αυτής μας έδωσε ένα πλήρες σχεδόν σχεδιάγραμμα της ιστορίας του αρχαίου αυτού οικισμού. Πάνω σ' ένα έξαρμα του εδάφους που σχηματίζόταν από παχύ στρώμα άμμου και το οποίο αρχίσαμε να συναντούμε σε βάθος γύρω στα 12μ, επισημάνθηκε η πρώτη ανθρώπινη εγκατάσταση. Σύμφωνα με τον γεωλόγο Κ.Αλμπανάκη το παχύ αυτό στρώμα της άμμου είχε σχηματιστεί πριν από εκατομμύρια χρόνια, πριν ακόμη δημιουργηθεί ο Θερμαϊκός Κόλπος, από ποτάμιες αποθέσεις, οι οποίες στη συνέχεια καλύφτηκαν από τα νερά λίμνης. Η πρώτη αυτή εγκατάσταση που χρονολογείται στην Υστερη Εποχή του Χαλκού (13ος-12ος αι. π.Χ.), είχε αναπτυχθεί πάνω σ' ένα στρώμα που είχε δημιουργηθεί από φερτά χώματα μέσα στα οποία υπήρχαν όστρακα από αγγεία της Υστερης Νεολιθικής και της Υστερης Εποχής Χαλκού.⁵ Πάνω από αυτό το στρώμα εντοπίστηκαν πολλές και επάλληλες εγκαταστάσεις από τις οποίες η νεότερη που συναντήσαμε από την πρώτη κιόλας μέρα των ανασκαφών μας, χρονολογείται στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. Οι ακόμη νεότερες φάσεις που σίγουρα υπήρχαν, όπως συμπεραίνουμε από σχετικά επιφανειακά ευρήματα⁶, φαίνεται ότι έχουν χαθεί. Οπωσδήποτε όμως δεν πρέπει να ήταν σημαντικές. Αν και το σκάμμα αυτό είναι περιορισμένων διαστάσεων, αποκαλύφτηκαν σημαντικά κινητά και ακίνητα ευρήματα. Ανάμεσα στα άλλα ήλθαν στο φως διώροφος πεταλόσχημος μαγειρικός φούρνος πάνω σε άνδηρο που χρονολογείται, από την υστερομυκηναϊκή

⁴Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 4 (1990) 317 κε.

⁵Πρβλ. Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 7 (1993) (τυπώνεται).

⁶ Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 4 (1990) 322 και σημ. 14.

κεραμική που βρέθηκε εδώ, στον 12-11 αι. π.Χ.⁷, οικοδομικά λείψανα διαφόρων εποχών - βασικά τοίχοι που σχηματίζονταν από στρώσεις πλίνθων πλην της νεότερης φάσης που το κατώτερο τμήμα τους ήταν λίθινο - υπολείμματα από εργαστήριο χαλκουργίας του 9ου αι. π.Χ.⁸, ωοειδείς εστίες με πήλινους κρατευτές που χρονολογούνται γύρω στο 800 π.Χ.⁹, πιθεών του 8ου αι. π.Χ. και μια εργαστηριακή εγκατάσταση του 6ου αι. π.Χ. που προφυλασσόταν με σκέπαστρο από καλαμιές και πηλό¹⁰. Από τα κινητά ευρήματα σημειώνω ένα σπάνιο πτηνόμορφο ειδώλιο που χρονολογείται γύρω στο 800 π.Χ.¹¹ και την κεραμική ντόπια και εισαγμένη. Η εισαγμένη κεραμική στα βαθύτερα στρώματα ήταν σπάνια¹². Εδώ σημειώνω μόνον την παρουσία, σε στρώματα της Υστερης Εποχής του Χαλκού, σε Πρωτογεωμετρικά και Γεωμετρικά, μιας τροχήλατης, γκρίζας κεραμικής, γνωστής από πολλές θέσεις της Αν. Μεσογείου, με πιθανόν κέντρον παραγωγής της τη ΒΔ Μ.Ασία και κυρίως την Τρώαδα¹³. Ωστόσο στον 8ο αι. π.Χ. αρχίζει να κάνει αισθητή την παρουσία της γεωμετρική

⁷ Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 6 (1992) 357 κε., 366 εικ. 1. και Εγνατία 3 (1991-1992) 211, 223 εικ. 2. Για την υστερομυκηναϊκή κεραμική που βρέθηκε εδώ βλ. και Μ.Τιβέριος, Παρνασσός 35 (1993) 553 κε., εικ. 1 (τα δύο επάνω αριστερά).

⁸ Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 5 (1991) 235-236, 245 εικ. 1. και Εγνατία 3 (1991-1992) 216-217.

⁹ Τιβέριος ό.π. 237, 239 σχ. 4, 245 εικ. 2 και Εγνατία 3 (1991-1992) 213, 214 σχ.5, 224 εικ. 4.

¹⁰ Μ.Τιβέριος ΑΕΜΘ 4 (1990) 318 κε. και 327 εικ. 4, 321, 324-325, 331 εικ. 15 και Εγνατία 3 (1991-1992) 213, 219 κε., 225 εικ. 5, 233 εικ. 22-23.

¹¹ Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 4 (1990) 318 και 327 εικ. 2 (σε λανθασμένη θέση), Εγνατία 3 (1991-1992) 217 σημ. 24, 234 εικ. 25.

¹²Για την εισαγμένη κεραμική από την ανασκαφή βλ. ειδικότερα Μ.Τιβέριος, Παρνασσός 35 (1993) 553 κε.

¹³Τιβέριος ό.π. 554 και σημ. 3, εικ. 1 (τα τρία στη μέση, αριστερά). Πρβλ. και Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 6 (1992) 363.

εισαγμένη κεραμική¹⁴. Σε στρώμα που χρονολογείται γύρω στο 700 π.Χ. εντοπίστηκαν έντονα ίχνη φωτιάς και μεγάλος αριθμός οστράκων, πολλά από τα οποία συγκολλήθηκαν και σχημάτισαν ολόκληρα αγγεία, εγχώρια και εισαγμένα. Είχαμε λοιπόν εδώ μια βίαιη καταστροφή¹⁵. Πλούσια ήταν στο σκάμμα αυτό και τα βοτανολογικά ευρήματα τα οποία μελετά η Μ. Μαγκαφά¹⁶. Εντοπίστηκαν απανθρακωμένοι σπόροι σταφυλιών, δημητριακών (όπως π.χ. από διαφόρους τύπους σίτου, από κριθή, βρώμη, κεχρί) και οσπρίων (όπως π.χ. από κουκιά, φακές, ρεβίθια). Φαίνεται ότι οι κάτοικοι του οικισμού καλλιεργούσαν οι ίδιοι πολλά από τα παραπάνω είδη αφού από αρκετά από αυτά εντοπίστηκαν προϊόντα και υποπροϊόντα από όλα τα στάδια της επεξεργασίας τους. Και εκτός από τα σιτηρά, τα όσπρια, τα διάφορα χορταρικά και το κρέας, βασικό είδος διατροφής των κατοίκων του οικισμού φαίνεται ότι ήταν και τα θαλασσινά όστρεα, όπως μας το βεβαιώνει ο εξαιρετικά μεγάλος αριθμός θαλασσινών κελυφών διαφόρων ειδών που βρίσκονται σ' όλη την έκταση της διπλής τράπεζας. Αλλωστε δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι κατά την αρχαιότητα το πόλισμά μας ήταν παραθαλάσσιο¹⁷.

¹⁴Μ.Τιβέριος, Παρνασσός 35 (1993) 554 κε. και σημ. 4. Πρβλ. W.Mayr, OJh 62 (1993), Beiblatt, 1 κε.

¹⁵Μ.Τιβέριος, AEMΘ 4 (1990) 320-321, 328 εικ. 5.

¹⁶Τιβέριος ο.π. 318-319, AEMΘ 5 (1991) 237, 241, AEMΘ 6 (1992) 357, AEMΘ 7 (1993) (τυπώνεται).

¹⁷Μ.Τιβέριος, AEMΘ 4 (1990) 319 και σημ. 11 μια σχετική βιβλιογραφία. Για τη διαμόρφωση του Θερμαϊκού Κόλπου βλ. και L.Eumorphopoulos, Geographica Helvetica 18 (1963) 269 κε. T.A.Astaras-L.Sotiriadis, The evolution of the Thessaloniki-Giannitsa plain in northern Greece during the last 2500 years from Alexander the Great until today, στο Lake, Mire and River Environments, Lang & Schchlüchter Eds. (1988)¹⁰⁵⁻¹¹⁴, Μ.Μητσόπουλος, Γεωλογικαί και Παλαιοντολογικαί έρευναι των μετατριτογενών αποθέσεων της πεδιάδας Θεσσαλονίκης (1938). M.Zahrnt, Chiron 14 (1984) 325 κε., 334 κε. A.Struck, Makedonische Fahrten II (1908) κυρίως 95 κε.

Στην πάνω τράπεζα ερευνήσαμε για δύο ανασκαφικές περιόδους (1991-1992) και μια άλλη περιοχή (B)¹⁸. Εδώ αποκαλύφτηκε ένας εκτεταμένος πιθεών των αρχαϊκών χρόνων¹⁹ και ένα μνημειώδες άνδηρο της λεγόμενης Εποχής του Σιδήρου (πιθανόν 7ος αι. π.Χ.), ύψους, σε ορισμένα τουλάχιστον σημεία του, πάνω από 4μ²⁰. Είχε κατασκευαστεί από στρώσεις καθαρού κίτρινου πηλού και κατά διαστήματα ενισχυόταν από πλίνθινους τοίχους, μεμονωμένες στρώσεις πλίνθων, λεπτές στρώσεις αμμοχάλικου και κορμούς δένδρων τοποθετημένων ατάκτως.

Στην κάτω τράπεζα οι έρευνές μας άρχισαν το 1992²¹. Εδώ, εκτός από αρκετούς "λάκκους απορριμάτων", εντοπίστηκαν και σημαντικά οικοδομικά λείψανα Γεωμετρικής Εποχής. Ποιο συγκεκριμένα ήλθαν στο φως άνδηρα, διάφοροι οικιακοί χώροι με εργαστηριακές και μαγειρικές εγκαταστάσεις με φούρνους και πιόσχημες ή ορθογώνιες εσχάρες. Οι χώροι ορίζονταν με πλίνθινους τοίχους, ένας μάλιστα, πάχους γύρω στα 0,60μ., σώζεται σε ένα σημείο του σε ύψος 0,80μ. έχοντας δέκα στρώσεις πλίνθων. Ανήκει προφανώς σε οικιστική νησίδα, με τοίχους που κατευθύνονται Β-Ν και Α-Δ, που αποτελείται από διάφορα δωμάτια, η διάταξη και το μέγεθος των οποίων θα αποτελέσουν αντικείμενο έρευνας κατά τις επόμενες ανασκαφικές περιόδους. Μια πρώιμη φάση αυτής της οικιστικής μονάδας στην οποία, με βάση τα ως σήμερα δεδομένα, φαίνεται να δεσπόζει ένας μεγάλος ορθογώνιος χώρος, καταστράφηκε βίᾳ. Αυτό συνάγεται από την ανεύρεση σε δύο τουλάχιστον σημεία, μέσα σε στρώμα με έντονη την παρουσία φωτιάς, μεγάλου αριθμού οστράκων τα οποία συγκολλήθηκαν και σχημάτισαν ολόκληρα αγγεία, εισαγμένα και ντόπια,

¹⁸Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 5 (1991) 238 κε. και ΑΕΜΘ 6 (1992) 359 κε. Πρβλ. και Εγνατία 3 (1991-1992) 213 κε.

¹⁹Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 5 (1991) 238 κε., σχ. 5, 245 εικ. 3 και ΑΕΜΘ 6 (1992) 360 κε. Πρβλ. και Εγνατία 3 (1991-1992) 214-215, 225 εικ. 6.

²⁰Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 6 (1992) 359 κε., σχ. 3. Πρβλ. και Εγνατία 3 (1991-1992) 214-215.

²¹Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 6 (1992) 361 κε. και ΑΕΜΘ 7 (1993) (τυπώνεται).

διαφόρων σχημάτων (π.χ. κρατηρόσχημοι σκύφοι, οπισθότυμης οινοχόες, κύλικες και σταμνοειδείς πυξίδες), πιθανόν της Υστερης Γεωμετρικής Περιόδου. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα αγγεία αυτά πρώτα έσπασαν και μετά τα "άρπαξε" η φωτιά. Από τους "λάκκους των απορριμάτων" που εντοπίστηκαν στην κάτω τράπεζα θα σταθώ σε δύο. Ο μεγαλύτερος, που εντοπίστηκε στο σημείο Γ, είχε μεγίστη διάμετρο γύρω στα 1,80μ. και ερευνήθηκε ως το βάθος των 5μ. περίπου²². Περιείχε πλούσια και ενδιαφέροντα ευρήματα, όπως λυχνάρια, αγγύθες, ειδώλια, λίγα μεταλλικά αντικείμενα, νομίσματα και κυρίως αγγεία, ντόπια και εισαγμένα. Ανάμεσά τους πολλά είναι καθημερινής χρήσης, αλλά υπάρχουν και αγγεία πολυτελείας, ενώ όχι ευκαταφρόνητος είναι και ο αριθμός των εμπορικών οξυπύθεμενων αμφορέων. Όλα αυτά ρίχτηκαν με μιας στο λάκκο, στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Τα περισσότερα χρονολογούνται στον 5ο και κυρίως στον 4ο αι. π.Χ., ενώ υπάρχουν και ορισμένα παλιότερα, Γεωμετρικής Εποχής. Ο δεύτερος λάκκος, βάθους και διαμέτρου γύρω στα 1 και 2μ. αντίστοιχα, ήταν γεμάτος κυρίως από όστρακα οξυπύθμενων αμφορέων διαφόρων εργαστηρίων, όπως χιώτικων, αλλά περιείχε και όστρακα από άλλα αγγεία, όπως π.χ. από αττικά μελαμβαφή και μελανόμορφα²³. Όλα αυτά πρέπει να πετάχτηκαν στο λάκκο στις πρώτες δεκαετίες του 5ου αι. π.Χ.

Τέλος, θεωρώ σκόπιμο να αναφέρω και ορισμένα ευρήματα, κυρίως κεραμικά, που είχαμε από τις επιφανειακές μας έρευνες ιδιαίτερα των πρώτων ετών. Περιμαζέψαμε ορισμένα νεολιθικά και υστερομυκηναϊκά όστρακα²⁴ και ιδιαίτερα μεγάλες ποσότητες επείσακτης γεωμετρικής

²²Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 6 (1992) 361 κε., 366-367 ει.κ. 2-4. ΑΕΜΘ 7 (1993) (τυπώνεται). Πρβλ. και Εγνατία 3 (1991-1992) 215 κε., 226-227 εικ. 7-9.

²³Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 7 (1993) (τυπώνεται).

²⁴Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 5 (1991) 241, 246 εικ. 4 και ΑΕΜΘ 6 (1992) 362. Πρβλ. Εγνατία 3 (1991-1992) 209 σημ. 2, 234 εικ. 24 και Παρνασσός 35 (1993) 554 και εικ. 1 (τα δύο πάνω αριστερά είναι υστερομυκηναϊκά)..

κεραμικής από τη Νότια Ελλάδα και ιδιαίτερα από την Εύβοια²⁵. Μεγάλες ήταν οι ποσότητες που περισυλλέγησαν και από την ντόπια κεραμική γνωστή ως "κεραμική Εποχής Σιδήρου"²⁶, όπως και από ντόπια γραπτή γεωμετρική κεραμική²⁷. Ανάμεσα στην τελευταία ξεχωρίζει μια ομάδα που διακρίνεται από τα μεγάλα συνήθως σχήματα των αγγείων της και από την ασημίζουσα επιφάνειά τους που διακοσμείται με διάφορα γεωμετρικά μοτίβα, όπως με ρόμβους, ομόκεντρους κύκλους ή κυματοειδείς γραμμές, που έχουν γίνει με βιολετί χρώμα²⁸. Την κεραμική αυτή συμβατικά την ονομάσαμε "ασημίζουσα". Από την ντόπια κεραμική των αρχαϊκών χρόνων ξεχωρίζει σε ποσότητα και ποιότητα μια συχνά "ωοκέλυφη", με σύνθετες σχήματα την άποδη, και με επίπεδη αδιαμόρφωτη βάση, κύλικα²⁹. Διακρίνεται και από το ωραίο κόκκινο-πορτοκαλί επίχρισμα των αγγείων της. Από την εισαγμένη κεραμική των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων μνημονεύω τις μεγάλες ποσότητες της αττικής μελαμβαφούς κεραμικής, κάποτε με εμπίεστη και χαρακτή διακόσμηση³⁰, ενώ αξιόλογα είναι ορισμένες φορές και τα δστρακα από αττικά

²⁵Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 4 (1990) 322, 329 εικ. 7, 332 εικ. 16, ΑΕΜΘ 5 (1991) 241, ΑΕΜΘ 6 (1992) 362. Πρβλ. Εγνατία 3 (1991-1992) 217, 228 εικ. 13, 229 εικ. 14 και Παρνασσός 35 (1993) 554-555, εικ. 2, 4, 6. Σχετικά βλ. και παρακάτω σ. 5 και σημ. 38.

²⁶Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 4 (1990) 322, 329 εικ. 8, ΑΕΜΘ 5 (1991) 241, ΑΕΜΘ 6 (1992) 362. Πρβλ. Εγνατία 3 (1991-1992) 217, 230 εικ. 17. Για την κεραμική αυτή υπάρχει πολυγραφημένη μεταπτυχική εργασία της Κλ.Καθάριου, στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ.

²⁷Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 4 (1990) 322, 329 εικ. 9, ΑΕΜΘ 5 (1991) 241, ΑΕΜΘ 6 (1992) 362. Πρβλ. Εγνατία 3 (1991-1992) 217, 229 εικ. 15.

²⁸Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 4 (1990) 322, 330 εικ. 11, ΑΕΜΘ 5 (1991) 241, ΑΕΜΘ 6 (1992) 362. Πρβλ. Εγνατία 3 (1991-1992) 217, εικ. 16.

²⁹Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 4 (1990) 322, 330 εικ. 10, ΑΕΜΘ 5 (1991) 241-242, 246 εικ. 7 (η κάτω σειρά).

μελανόμορφα και ερυθρόμορφα αγγεία³¹. Από την υπόλοιπη κεραμική σημειώνω ορισμένα όστρακα από κορινθιακά αγγεία³² και έναν μεγάλο αριθμό από οξυπύθμενους αμφορείς διαφόρων εργαστηρίων³³. Τέλος, λιγοστά ήταν τα όστρακα που περιμαζέψαμε από αγγεία ελληνιστικής, ρωμαϊκής και βυζαντινής εποχής³⁴.

Με βάση τα ως τώρα στοιχεία, η διπλή τράπεζα της Αγχιάλου-Σίνδου φαίνεται ότι άρχισε να κατοικείται από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού (13ος-12ος αι. π.Χ.). Ωστόσο παρουσία ανθρώπου έχουμε στην περιοχή αυτή και κατά την Ύστερη Νεολιθική Εποχή όπως μας βεβαιώνει η ανεύρεση ορισμένων νεολιθικών οστράκων³⁵. Σημειώνω ότι όστρακα από το μεγαλύτερο τμήμα της λεγόμενης Εποχής του Χαλκού δεν έχουν εντοπιστεί ως σήμερα. Μια από τις κύριες πηγές πλούτου, αν όχι η κύρια,

³⁰Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 4 (1990) 322, 330 εικ. 12, ΑΕΜΘ 5 (1991) 241, 246 εικ. 7, ΑΕΜΘ 6 (1992) 362. Πρβλ. Παρνασσός 35 (1993) 558-559.

³¹Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 4 (1990) 322, ΑΕΜΘ 5 (1991) 241, ΑΕΜΘ 6 (1992) 362. Πρβλ. Παρνασσός 35 (1993) 557 κε. Για την κεραμική αυτή υπάρχει πολυγραφημένη μεταπτυχιακή εργασία του Φ.Γεωργιάδη στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ.

³²Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 4 (1990) 322-323, ΑΕΜΘ 5 (1991) 241, ΑΕΜΘ 6 (1992) 362. Πρβλ. Παρνασσός 35 (1993) 557.

³³Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 4 (1990) 323, 331 εικ. 13, ΑΕΜΘ 5 (1991) 241, ΑΕΜΘ 6 (1992) 362. Πρβλ. Εγνατία 3 (1991-1992) 218-219, 232 εικ. 20 και Παρνασσός 35 (1993) 559, εικ. 10. Για την κεραμική αυτή υπάρχει δακτυλόγραφη διπλωματική εργασία από τον M.Oettli στο Πανεπιστήμιο της Βέρνης στην Ελβετία. Βλ. και παρακάτω σημ. 53.

³⁴Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 4 (1990) 322 σημ. 14 και ΑΕΜΘ 5 (1991) 241.

³⁵Μ. Τιβέριος, ΑΕΜΘ 7 (1993) (τυπώνεται). Πρβλ. Εγνατία 3 (1991-1992) 209 και σημ. 2, 234 εικ. 24 και S.Andreou-K.Kotsakis-M.Photioades, AJA . Μια εργασία σχετική με νεολιθική κεραμική που βρέθηκε στην περιοχή της Σίνδου από τις ανασκαφικές έρευνες της Αικ.Δεσπίνης στην αρχή της δεκαετίας του '80, πρόκειται να δημοσιευτεί από τον Σ.Ανδρέου.

του αρχαίου οικισμού φαίνεται ότι ήταν ο χρυσός που βεβαιωμένα είχε ο γειτονικός Γαλλικός ποταμός, ο Εχέδωρος των αρχαίων³⁶. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τα πλούσια χρυσά κτερίσματα του γνωστού νεκροταφείου των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων που ανέσκαψε η Αικ.Δεσπίνη. Είναι πολύ χαρακτηριστικό και το όνομα του ποταμού, Εχέδωρος (= έχει δώρα), τον οποίο και πιθανότατα λάτρευαν οι κάτοικοι του οικισμού, όπως μας αφήνουν να εννοήσουμε αρχαίες γραπτές, μαρτυρίες που μιλούν για Εχεδωρίδες Νύμφες³⁷. Η εκμετάλλευση του χρυσού πιθανότατα να άρχισε από τη Μέση Γεωμετρική Εποχή (μετά το 800 π.Χ.). Τότε ακριβώς παρατηρούνται για πρώτη φορά σημαντικές ποσότητες εισαγμένης γεωμετρικής κεραμικής από τη Νότια Ελλάδα, όπως π.χ. από την Αττική και κυρίως από την Εύβοια. Η ποσότητα της επείσακτης ευβοϊκής γεωμετρικής κεραμικής που εντοπίστηκε στη διπλή τράπεζα της Σίνδου, πρωτόγνωρη τουλάχιστον για τον βορειοελλαδικό χώρο³⁸, μας επιτρέπει να θεωρούμε ως πολύ πιθανόν οι Έλληνες του Νότου και μάλιστα οι Ευβοείς, να προμηθεύονταν τακτικά τον πολύτιμο χρυσό του Εχέδωρου. Γι' αυτό θεωρούμε ως πολύ πιθανόν ο χρυσός που έχει βρεθεί στη γεωμετρική Ερέτρια ή ακόμη και στο πρωτογεωμετρικό Λευκαντί της Εύβοιας, να προέρχεται από το ποτάμι αυτό³⁹. Επίσης η εισαγμένη αυτή γεωμετρική και μάλιστα ευβοϊκή κεραμική που

³⁶ Μ. Τιβέριος, Εγνατία 3 (1991-1992) 216 και Παρνασσός 35 (1993) 555. Πρβλ.

K.Baba, Kodai-Journal of Ancient History 1 (1990) κυρίως 11.

³⁷ Ησύχιος, λ. Εχεδωρίδες.

³⁸Για τους Ευβοίες στη Μακεδονία βλ. και M. Tibérios, *Eγνατία 1* (1989) κυρίως 55 κε. και A.Snodgrass στο *Annali di Archeologia e Storia Antica, Αποικία, Scritti in Onore di Giorgio Buchner* (1994) 87 κε. Βλ. επίσης A.Snodgrass και M.Popham στο *The Archaeology of Greek Colonisation, Essays Dedicated to Sir John Boardman*, εκδ. G.Tsetskhadze-F.De Angelis (1994) 5 κε., 30 κε. αντίστοιχα και N.G.L.Hammond, *BSA* 90 (1995) 307 κε. Αμφιβολίες για την έντονη παρουσία των Ευβοίων στον γεωγραφικό αυτόν χώρο διατυπώνει σε πρόσφατο άρθρο του ο J.Papadopoulos, *OJA* 15 (1996) 151 κε.

εντοπίστηκε στη Σίνδο, ενισχύει τη γνώμη όσων πιστεύουν ότι ο δεύτερος ελληνικός αποικισμός, στον οποίο, ως γνωστόν, έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο οι Ευβοείς, άρχισε στον βορειοελλαδικό χώρο τουλάχιστον

συγχρόνως μ' αυτόν στην Κάτω Ιταλία και Σικελία⁴⁰. Ακόμη η εισαγμένη αυτή κεραμική με κάνει να αναρωτιέμαι μήπως στη διπλή τράπεζα της Σίνδου είχαμε την ίδρυση ενός εμπορείου και μάλιστα ευβοϊκού που, ως γνωστόν, ένα από τα χαρακτηριστικά του γνωρίσματα είναι η ύπαρξη μεικτού πληθυσμού⁴¹. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι "μακεδονική" κεραμική των γεωμετρικών χρόνων, όμοια μ' αυτήν της Σίνδου, έχει βρεθεί και στο ίδιο το Λευκαντί⁴².

Οι ως σήμερα ανασκαφικές έρευνες στον αρχαίο οικισμό της Σίνδου έδειξαν ότι οι κάτοικοί του γνώριζαν τουλάχιστον από τον 9ο αι. π.Χ. την επεξεργασία μετάλλων, κάτι στο οποίο επίσης είχαν υψηλές επιδόσεις οι Ευβοείς. Εκτός από έναν πιθανόν αύλακα έκχυσης μεταλλευτικών αποβλήτων που εντοπίστηκε στο σκάμμα Α, ενδεικτική είναι και η ανεύρεση στον αρχαίο οικισμό ορισμένων χαρακτηριστικών σκευών, π.χ. χοάνων, κατάλληλων για το χύσιμο ρευστού χαλκού σε διάφορες μήτρες και τα οποία ορισμένες φορές συμβαίνει να διασώζονται και ίχνη από το

³⁹Μ.Τιβέριος, Παρνασσός 35 (1993) 555 και σημ. 8.

⁴⁰Μ.Τιβέριος, Παρνασσός 35 (1993) 555. Στη Χαλκιδική ελληνικά φύλλα πιθανότατα είχαν εγκατασταθεί από μια παλιότερη εποχή. Βλ. π.χ.

N.G.L.Hammond, BSA 90 (1995) 307 κε. και M. Τιβέριος, Εγνατία 1 (1989) κυρίως 57 κε.

⁴¹Μ.Τιβέριος, Εγνατία 3 (1991-1992) 217 και Παρνασσός 35 (1993) 554-555.

⁴²Μ.Τιβέριος, Παρνασσός 35 (1993) 556. Πολύ πιθανόν και ο γεωμετρικός αμφορέας από το Λευκαντί που δημοσιεύει ο R.W.V.Catling στο Minotaur and Centaur, Studies in the archaeology of Crete and Euboea presented to Mervyn Popham (1996) 126 κε., πίν. 43-44, πρέπει να είναι από τον βορειοελλαδικό χώρο και μάλιστα από τη Σίνδο. Βλ. σχετικά και παρακάτω σ. 7 και σημ. 47. Η χρονολόγησή του στον 10ο αι. π.Χ. που προτείνει ο Catling μου φαίνεται κάπως πρώιμη.

ίδιο το μέταλλο⁴³. Αλλωστε δεν είναι άγνωστες από τον αρχαίο οικισμό και λίθινες μήτρες⁴⁴. Σημειώνω ωστόσο ότι τα μεταλλικά αντικείμενα που βρέθηκαν στις ανασκαφές μας είναι λιγοστά. Ορισμένα χάλκινα κοσμήματα και κάποια σιδερένια εργαλεία είναι τα πιο σημαντικά⁴⁵.

Ο αρχαίος οικισμός της Σίνδου, με βάση τα ως σήμερα ανασκαφικά δεδομένα, φαίνεται ότι γνώρισε ιδιαίτερη ακμή κατά τη διάρκεια της Γεωμετρικής Εποχής. Τότε απλώθηκε σ'όλη την έκταση της διπλής τράπεζας και είναι πολύ πιθανόν ότι εκτός από εργαστήρια χαλκουργίας είχαμε και κεραμικά εργαστήρια. Η λεγόμενη "ασημίζουσα" κεραμική που ήδη έχουμε αναφέρει παραπάνω, είναι πολύ πιθανόν να κατασκευαζόταν εδώ. Σ' αυτό συνηγορεί όχι μόνον οι μεγάλες ποσότητες της κεραμικής αυτής που εντοπίστηκαν εδώ αλλά και η ίδια η σύσταση του πηλού της, που φαίνεται να παρουσιάζει ομοιότητες με τη σύσταση του πηλού της περιοχής⁴⁶. Ακόμη και ένας τύπος αμφορέα για μεταφορά υγρών, πιθανόν λαδιού, με γεωμετρική διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων, προδρομική μορφή οξυπόθυμενων αμφορέων, δεν αποκλείεται να κατασκευαζόταν επίσης εδώ⁴⁷.

Κατά τον 7ο αι. π.Χ. παρατηρείται μια συρρίκνωση στην έκταση του οικισμού, ο οποίος φαίνεται να περιορίζεται βασικά στο νότιο τμήμα της τράπεζας. Υποθετικά μπορεί αυτό να σχετιστεί και με το ξέσπασμα την

⁴³Μ.Τιβέριος, Εγνατία 3 (1991-1992) 216-217, 227-228 εικ. 10,11.

⁴⁴Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 6 (1992) 361 και Εγνατία 3 (1991-1992) 228 εικ. 12 (δεξιά).

⁴⁵Βλ. π.χ. Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 4 (1990) 319, 328 εικ. 4. Σιδερένια εργαλεία αποκαλύφτηκαν σε γεωμετρικά στρώματα στην κάτω τράπεζα κατά τις ανασκαφικές εργασίες του 1994.

⁴⁶Μια εργασία σχετική με τη χημική και ορυκτολογική σύσταση κεραμεικών δειγμάτων από τη Σίνδο που χρονολογούνται από τον 6ο-4ο αι. π.Χ., όπως και με τη θερμοκρασία όπτησής τους, βλ. Μ.Δ.Κεσίσογλου-Ε.Α.Μήρτσου-Ι.Α.Στράτης, Αναστήλωση-Συντήρηση-Προστασία Μνημείων και Συνόλων 2 (1987) 405 κε.

⁴⁷Βλ. π.χ. Μ.Τιβέριος, Εγνατία 3 (1991-1992) 219 και σημ. 32, 232 εικ. 21. Βλ. και παραπάνω σημ. 42.

εποχή αυτή του λεγόμενου Ληλάντιου Πολέμου και με το καταστροφικό για την Εύβοια και ιδιαίτερα για την Ερέτρια τέλος του⁴⁸. Τώρα, τα μεγάλα άνδηρα ύψους μερικές φορές άνω των 4μ. -έχουμε ήδη κάνει λόγο γι' αυτά - που δημιουργήθηκαν εδώ, είχε ως αποτέλεσμα το τμήμα αυτό της τράπεζας να κερδίσει σημαντικό ύψος. Χωρίς αμφιβολία τα άνδηρα αυτά μας βοηθούν στο να κατανοήσουμε καλύτερα πώς απέκτησαν οι "προϊστορικές" τούμπες και τράπεζες το χαρακτηριστικό τους ύψος. Αντίθετα το βόρειο τμήμα της τράπεζας έμεινε βασικά ως είχε και όπως έδειξαν οι ανασκαφικές μας έρευνες, το χρησιμοποιούσαν απ' εδώ και στο εξής κυρίως ως χώρο κατάχωσης "απορριμάτων"⁴⁹.

Ο περιορισμός της έκτασης του οικισμού γύρω στο 700 π.Χ. δεν σημαίνει και παρακμή του, όπως μας βεβαιώνουν και τα πλούσια ευρήματα του 6ου και 5ου αι. π.Χ. που ήλθαν στο φως από το νεκροταφείο του αρχαίου οικισμού που ανέσκαψε η Αικ. Δεσπίνη⁵⁰. Στον 5ο αι. π.Χ. γνωρίζουμε ότι εδώ είχαμε εργαστήρια κοροπλαστικής, όπως μας δείχνει η ανεύρεση μητρών για κατασκευή ειδωλίων, ενώ στον 4ο αι. π.Χ. χρονολογούνται οι κλίβανοι που ανέσκαψε και δημιούργησε η Αικ. Δεσπίνη και οι οποίοι χρησιμοποιούνταν για την παραγωγή αγγείων,

⁴⁸ Επειδή ο οικισμός συνέχισε να βρίσκεται σε ακμή και κατά τους αρχαϊκούς χρόνους, είναι πιθανόν η συρρίκνωσή του να οφείλεται όχι σε μια καταστροφή, π.χ. από εχθρική επίθεση ή από φυσικά αίτια, αλλά σε αποχώρηση τμήματος του πληθυσμού του, και στην προκειμένη περίπτωση των Ευβοέων Ερετριέων. Για δραστηριότητες των Ερετριέων στο Θερμαϊκό Κόλπο κατά τον 8ο αι., γνωστές από αρχαίες γραπτές μαρτυρίες, βλ. π.χ. Μ. Τιβέριος, Παρνασσός 35 (1993) 555 και στημ. 9.

⁴⁹ Βλ. π.χ. Μ. Τιβέριος, ΑΕΜΘ 6 (1992) 361 κε., ΑΕΜΘ 7 (1993) (τυπώνεται). Λάκκους "απορριμάτων" στην κάτω τράπεζα εντοπίσαμε και κατά τις έρευνες του 1994, 1995 και 1996.

⁵⁰ Βλ. I.Βοκοτοπούλου-Αικ.Δεσποίνη- B.Μισαηλίδου-Μ.Τιβέριος, Σίνδος, Κατάλογος της Εκθεσης (1985)

ειδωλίων και αγγυθών.⁵¹ Μόνον στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. ο οικισμός φαίνεται να γνωρίζει μια πολύ εμφανή παρακμή που χωρίς αμφιβολία πρέπει να συσχετίστεί με την ίδρυση της νέας πόλης του Κασσάνδρου, της Θεσσαλονίκης. Ισως με το γεγονός αυτό να σχετίζεται και ο "λάκκος απορριμάτων" Γ που πρέπει να γέμισε τα χρόνια αυτά. Πολύ πιθανόν το αρχαίο πόλισμα είναι ένα από τα 26 "εν τη Κρουσίδι πολίσματα και τα εν τω Θερμαίω κόλπω" που υποχρέωσε ο Κάσσανδρος να πάρουν μέρος στο συνοικισμό της Θεσσαλονίκης⁵². Αν και, όπως είδαμε, ευρήματα, έστω και λιγοστά, βεβαιώνουν ότι ο οικισμός αυτός επέζησε και κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής, ρωμαϊκής και βυζαντινής εποχής, ουδέποτε πλέον φαίνεται να απόκτησε κάποια σπουδαιότητα, γεγονός που πρέπει να οφείλεται, χωρίς άλλο, στην ίδρυση και ανάπτυξη της γειτονικής Θεσσαλονίκης.

Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα ποιά πόλη βρισκόταν στο χώρο της διπλής τράπεζας. Σίγουρα πρόκειται για ένα σημαντικό οικισμό με εμπορικές επαφές κατά τη διάρκεια της γεωμετρικής, αρχαϊκής και κλασικής εποχής με πολλά μέρη του αρχαίου κόσμου. Πολύ χαρακτηριστικός είναι ο μεγάλος αριθμός οστράκων από οξυπύθμενους αμφορείς αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, που βεβαιώνουν για μια προτίμηση των κατοίκων του οικισμού για το χιώτικο κρασί, χωρίς βέβαια να αγνοούν και άλλα περίφημα κρασιά της αρχαιότητας, όπως το θασίτικο, το κορινθιακό, το λέσβιο, το μενδαίο κ.ά., ενώ βεβαιωμένα εισήγαγαν λάδι από την Αττική και Σάμο⁵³. Η επείσακτη επίσης κεραμική πολυτελείας που βρέθηκε εδώ προϋποθέτουν σχέσεις, άμεσες ή έμμεσες, με την Εύβοια, Θεσσαλία, Κόρινθο, Αττική, Βοιωτία, Αν. Ελλάδα και νησιά του Αιγαίου,

⁵¹Βλ. π.χ. Μ.Τιβέριος, Εγνατία 3 (1991-1992) 217 με τη σχετική βιβλιογραφία και 231 εικ. 18.

⁵²Βλ. και Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 6 (1992) 363-364.

⁵³Βλ. τη σχετική πολυγραφημένη εργασία του M.Oettli, Importierte Handelsamphoren archaischer und klassischer Zeit von der "doppelten Trapeza" von Anchialos (1994). Βλ. και Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 4 (1990) 323, ΑΕΜΘ 7 (1993) (τυπώνεται), Παρνασσός 35 (1993) 559.

Αίγυπτο⁵⁴. Από τις πόλεις που κατά καιρούς έχουν τοποθετηθεί εδώ, όπως π.χ. η Χαλάστρα, η Σίνδος, η Στρέψα, η πρώτη έχει συγκεντρώσει την προτίμηση των περισσοτέρων μελετητών. Ωστόσο, όπως και άλλοτε έχω υποστηρίξει, πιστεύω ότι η αρχαία Χαλάστρα θα πρέπει να τοποθετηθεί στη θέση του γνωστού αρχαιολογικού χώρου που βρίσκεται στους σημερινούς οικισμούς του Αγίου Αθανασίου και της Γέφυρας⁵⁵. Το μέγεθος του αρχαιολογικού αυτού χώρου, που είναι ο μεγαλύτερος σ' όλη την περιοχή δυτικά της Θεσσαλονίκης, τα σημαντικά κινητά και ακίνητα ευρήματα που είναι γνωστά από εδώ και η θέση του δίπλα στον Αξιό ποταμό, όλα αυτά ταιριάζουν πολύ καλά με όσα ξέρουμε από τις γραπτές μαρτυρίες για την αρχαία Χαλάστρα, που φαίνεται να ήταν η σημαντικότερη "πόλη" της περιοχής, παραθαλάσσια και η δυτικότερη της αρχαίας Μυγδονίας "επί τον Αξιόν ποταμόν". Αλλωστε με μια τέτοια άποψη συμφωνεί και η μαρτυρία του Στράβωνος, σύμφωνα με την οποία στις μέρες του ο Αξιός ποταμός χυνόταν ανάμεσα στη Χαλάστρα και τη Θέρμη. Αν η Χαλάστρα ήταν στη θέση του οικισμού που ερευνούμε, τότε ο Αξιός ποταμός στην εποχή του Στράβωνος θα έπρεπε να περνούσε ανατολικά του. Κάτι τέτοιο όμως δεν φαίνεται να συνέβη ποτέ, τουλάχιστον κατά τους λεγόμενους ιστορικούς χρόνους. Σημειώνω ακόμη και κάτι άλλο: σύμφωνα με τον Εκαταίο, η Χαλάστρα ήταν "πόλις Θρηίκων", ενώ τα μέχρι σήμερα ανασκαφικά δεδομένα από τον αρχαιολογικό χώρο της Σίνδου, με την έντονη παρουσία εισαγμένης γεωμετρικής και αρχαϊκής κεραμικής από τη Ν. και Α. Ελλάδα, δείχνουν ότι εδώ είχαμε έναν οικισμό στον οποίο θα ταίριαζε ίσως καλύτερα μια άλλη φράση του ίδιου συγγραφέα, αυτή που χρησιμοποιεί για να χαρακτηρίσει τη Θέρμη: "πόλις Ελλήνων Θρηίκων". Υπενθυμίζω εδώ ότι και από τα όστρακα που βρέθηκαν στις ανασκαφικές μας εργασίες και

⁵⁴Μ.Τιβέριος, Παρνασσός 35 (1993) κυρίως 554 κε. Βλ. επίσης Μ.Τιβέριος, Μακεδονικά 25 (1985-1986) 70 κε. και Αρχαία Μακεδονία, Πέμπτο Διεθνές Συμπόσιο III (1993) 1487 κε. Για σχέσεις της Σίνδου με το βόρειο βαλκανικό χώρο, βλ. J.Bouzek-I.Ondrejova, Mediterranean Archaeology 1 (1988) 84 κε.

φέρουν ονόματα (*dipinti* ή *graffiti*), αυτά στην πλειονότητά τους είναι ελληνικά, όπως π.χ. Αγαθώνιος, Ιάων-Ιάν, Εύδικος, Μενέστρατος (ή Μενέστωρ) και μόνον ένα, το όνομα Βόρυς, είναι πιθανόν σκυθικής προέλευσης⁵⁶. Εχοντας λοιπόν υπόψη όλα τα παραπάνω, στον αρχαιολογικό χώρο της Σίνδου θα πρέπει να τοποθετηθεί ένα άλλο "πόλισμα", π.χ. η αρχαία Σίνδος⁵⁷.

Η περιορισμένη έκταση των ανασκαφικών μας ερευνών δεν μας επιτρέπει να επιχειρήσουμε να απαντήσουμε σε ορισμένα άλλα σημείωτα ερωτήματα, όπως π.χ. στο πότε άλλαξε η φυλετική κοινωνία του οικισμού, στο πότε πέρασαν οι Μακεδόνες τον Αξιό ποταμό και κατέλαβαν το οικισμό ή στο πότε ζούσαν στην περιοχή οι Παιόνες, οι Μύγδονες, οι Ηδωνοί⁵⁸ και αν μπορεί να σχετιστεί με τους παραπάνω κάποια από τις κατηγορίες της κεραμικής που εντοπίστηκαν στον αρχαίο οικισμό της Σίνδου. Θα μπορούσαν επίσης ορισμένες καταστροφές που εντοπίστηκαν στα σκάμματά μας να συνδεθούν με πολεμικές συγκρούσεις και να συσχετιστούν με την άφιξη στην περιοχή π.χ. των Ηδωνών ή ακόμη των Μακεδόνων, οι οποίοι πρέπει να έχουν περάσει τον Αξιό ποταμό σε μια παλιότερη από τα χρόνια της βασιλείας του Αλεξάνδρου του Α (αρχές 3ου αι. π.Χ.) εποχή⁵⁹; Σε μια τέτοια περίπτωση ενδιαφέρον αποκτά και η μαρτυρία του Στράβωνος σύμφωνα με την οποία η Αμυδών, η πρωτεύουσα των Παιόνων, "κατεσκάφη υπό των Αργεαδών"⁶⁰, η οποία, ας σημειωθεί, βρισκόταν "απ' Αξιού ευρύ 'ρέοντος"⁶¹, όπως περίπου και ο αρχαίος

⁵⁵Μ.Τιβέριος, Εγνατία 3 (1991-1992) 218 κε.

⁵⁶Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 4 (1990) 323, 331 εικ. 14, ΑΕΜΘ 6 (1992) 366-367 εικ. 2 και 3, ΑΕΜΘ 7 (1993) (τυπώνεται), Εγνατία 3 (1991-1992) 218, 226 εικ. 8, 231 εικ. 19.

⁵⁷Ο K.Baba, Kodai-Journal of Ancient History 1 (1990) 2 ταυτίζει τη θέση με την αρχαία Σίνδο ή την αρχαία Χαλάστρα.

⁵⁸Βλ. και K.Baba, Kodai-Journal of Ancient History 1 (1990) κυρίως 14 κε.

⁵⁹Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 5 (1991) 242-243 και σημ. 8 μια βιβλιογραφία.

⁶⁰Τιβέριος ο.π. 243.

⁶¹Ιλιάδα Β 849 και Π 288.

οικισμός που ερευνούμε. Υπενθυμίζουμε ότι οι Παίονες, που σύμφωνα με τα Ομηρικά Επη πήραν μέρος στον Τρωικό Πόλεμο ως σύμμαχοι του Πριάμου, κατοικούσαν τουλάχιστον από την εποχή του Ομήρου "περί τον Αξιόν ποταμόν"⁶².

⁶²Μ.Τιβέριος, ΑΕΜΘ 6 (1992) 363.